

Təhminə Bədəlova

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Nizami Gəncəvi və Məhəmməd Ravəndinin “Rahət əs-südur...” əsəri

Nizami Ganjavi and Mohammad Ravandi's work "Rahat as-sudur ..."

The development of historical knowledge and the study of sources provide an opportunity to obtain detailed information about the domestic and foreign policy, marches and wars, social reforms, as well as scientific and cultural life of the powerful empires in the history of the Turkic world with ancient statehood traditions.

Tarixi biliklərin inkişafı və mənbələrin öyrənilməsi qədim dövlətçilik ənənələrinə malik türk dünyasının tarixindəki qüdrətli imperiyaların daxili və xarici siyasəti, yürüş və müharibələri, sosial islahatları ilə yanaşı, elmi-mədəni həyatı haqqında da ətraflı məlumat əldə etməyə imkan yaradır. Nəinki yarandığı coğrafi arealda baş verən hadisələrə, bütünlükdə dünya tarixinə güclü təsir göstərmiş bu dövlətlərin uzaqgörən türk sultanları həm özlərini, həm də qan-can bahasına qurduqları imperiyaları tarixin səhifələrində əbədləşdirmək üçün salnamələrin yazılmasına böyük önəm verir, saraylarına şeir-sənət biliciləri və yaradıcıları ilə bərabər, müstəsna olaraq bu işlə məşğul olan tarixçilər də cəlb edirdilər. Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, Sultan Səncərin hakimiyyəti dövrü (1118-1153) həm elm və sənət adamlarının himayəsi, həm də yazılan əsərlərin çoxluğu baxımından xüsusilə fərqlənmişdir.

Məlumdur ki, böyük türk imperiyaları içərisində XI əsrdə oğuzların Qınıq boyuna məxsus tayfalar tərəfindən əsas qoyulmuş, Türküstandan Aralıq dənizinə, Cənubi Qafqazdan İran körfəzinə qədər geniş bir ərazini əhatə edən Səlcuq dövləti ümumtürk dünyasının sosial-siyasi, iqtisadi və mədəni tarixində mühüm rol oynamışdır. Hər şeydən əvvəl orta əsrlərdə Cənubi Qafqaz və Ön Asiya coğrafiyasında türk tayfalarının hakimiyyətinin möhkəmlənməsi, Avropa

səlibçilərinin qarşısının alınması, türk etnik-milli dəyərlərinin yayılması və qüvvətlənməsi və bütün bunların az və ya çox dərəcədə tarixi proseslərin sonrakı mərhələlərinə də təsiri məhz Səlcuq imperiyasının adı ilə bağlıdır. Türklərin dünyaya yayılması və hakimiyyət dövrlərini dörd böyük dövrə (İslamdan əvvəl - Hun və Göy Türk, İslamdan sonra - Səlcuq və Osmanlı imperiyaları dövrü) bölən türk tarixçisi professor Osman Turan geniş və dərin elmi araşdırmalarının nəticəsi olan “Səlcuqlular tarixi və Türk-İslam mədəniyyəti” kitabında bu xüsusda qürurla yazır: “...Selcuklu ve Osmanlı devirleri Türk ve İslam medeniyet ve mefkurelerinin imtizaciyle müstesna bir ehemmiyet kazanır; Türk ve dünya tarihlerinde büyük bir kudret ve hayatiyetin mümessilleri olarak cihan-şümül ve milli tesirleri günümüze kadar devam eder” (Turan, 1969: XV).

Səlcuq dövlətinin tarixinin araşdırılması zamanı tədqiqatçıların tez-tez müraciət etdikləri etibarlı və dəyərli mənbələr sırasında orta əsr tarixçisi Əbu Bəkr Nəcməddin Məhəmməd ibn Əli Ravəndinin "السرور آیت و ال صدور راحت" ("سلاجوق آل ت اریخ در") “Rahət əs-sudur və ayət-əs surur” (dər tarixə-ale Səlcuq) (“Könüllərin rahatlığı və sevinc əlamətləri” (Səlcuq sülaləsinin tarixi haqqında)) əsəri də yer almaqdadır.

Tarixi faktlar və bu günümüzədək gəlib çatan mənbələr sübut edir ki, artıq səlcuqlara qədər tarixi salnamələrin yazılması ənənəsi formalaşmış, Yaxın və Orta Şərqdə ərəb-fars dillərində dövlətlərin və sülalələrin tarixinə dair əsərlərin yazılması bir zərurətə çevrilmişdi. Marahlı və təqdirəlayiqdir ki, tarixi araşdırmalarda, daha konkret desək, Səlcuq imperiyasının tarixinin öyrənilməsinə həsr edilmiş əsərlərdə ilk fəsillər məhz tarixi qaynaqların təsnifatından bəhs edir və burada mənbələr haqqında ətraflı məlumatlarla tanış olmaq mümkündür (Bax: Turan, 1969: 1-19; Bünyadov, 2007: 5-16; Məmmədov, 2015: 8-24).

Məhəmməd Ravəndiyə qədər İraq Səlcuq sultanlığının sarayında fars dilində yazılmış və onun əsəri üçün də ilkin mənbə olmuş Zəhirəddin Nişapurinin II Toğrulun adına yazdığı “Səlcuqnamə”si artıq var idi. Qeyd edək ki, bu əsər həm də Ravəndinin bilavasitə Səlcuq tarixinə dair istinad etdiyi ən mühüm və cəmi iki qaynaqdan biri idi (digər mənbə isə Əbu Tahiri Hatununin “Tarixi-al-Səlcuq” əsəri olmuşdur). Adı çəkilən əsərlərin Azərbaycan tarixi üçün ayrıca bir əhəmiyyəti də onların Atabəylər dövləti və dövlət xadimləri ilə bağlı məlumatlarla zəngin olmasıdır. Arslan şahın tərbiyəçisi olmuş Nişapurinin “Səlcuqnamə”si 1177-ci ilədək olan hadisələri əhatə edir, Ravəndi isə əsərini Səlcuqların yüksəliş dövründən başlayır və 1199-cu ilədək olan tarixi olayları işıqlandırır. Akademik Ziya Bünyadovun qeyd etdiyi kimi, Ravəndinin əsərinin “əsas hissəsi (Səlcuqların yüksəlməsindən III Toğrulun (mənbələrin əksəriyyətində II Toğrul kimi qeyd olunur – T.B.) hakimiyyəti dövrünə qədər) Zəhirəddin Nişapurinin material və məlumatlarına istinadən yazılmış, III Toğrulun hakimiyyəti və onun ölümündən sonrakı dövrə aid bölmələr isə müəllif tərəfindən müstəqil yaradılmışdır” (Bünyadov, 2007: 10). Hətta Zəhirəddin Nişapurinin əsərinin orijinalının itməsi və oradakı məlumatların məhz Ravəndinin bu və ya digər əlavə və dəyişikliklərlə öz əsərində istifadə etməsi sayəsində günümüze çatmasına dair versiyalar da mövcuddur.

Məhəmməd Ravəndi II Toğrulun dövründə, onun sarayında xidmət etmişdir. Məlumdur ki, Sultan II Toğrul ibn Arslan sonuncu İraq Səlcuq sultanı olmuş və atasının ölümündən sonra yeddi yaşında ikən taxta çıxsada da, dövləti faktiki olaraq onun atabəyi Məhəmməd Cahan Pəhləvan idarə etmişdir.

Mənbələrin verdiyi məlumata görə, XII-XIII əsrlər tarixçisi kaşanlı Əbu Bəkr Nəcməddin Məhəmməd ibn Əli Ravəndi II Toğrulun müəllimi olmuş dayısı Zeynəddin Mahmudun vasitəsilə sarayda müzəhhib - əlyazmanı qızıl suyu ilə işləyən sənətkar kimi xidmətə daxil olmuşdur. Onu tarixdə əbədləşdirən əsərini – “Rahət əs-sudur...”u (müəllif özü də kitabdakı başlıqlarda əsərini

qısaca olaraq belə adlandırmışdır) yazmaq ideyası isə Həmədanda Əmir Seyid Fəxrəddin Əlaüddövlə Ərəbşahın oğlanlarına müəllimlik etdiyi illərdə doğsa da, kitabın yazılması üçün bir neçə il material toplamaqla məşğul olduğundan onu II Toğrulun vəfatından sonra başlamağa başlamışdır (Özaydın). Beləliklə, “Rahət əs-südur...”un təxminən 1202-1205-ci illər arasında qələmə alındığı məlumdur. Əsər Anadolu Səlcuq sultanı I Qiyasəddin Keyxosrova ithaf edilmişdir. Bu da dövrün sürətlə dəyişən siyasi olaylarından doğan zərurətin nəticəsi olaraq bir fakt kimi tarixə düşmüşdür. Belə ki, kitabın bitməsi tarixi Qiyasəddin Keyxosrovun ikinci dəfə hakimiyyətə gəlişi dövrünə təsadüf edir. Əslində Ravəndinin, əsəri Anadolu Səlcuq sultanı II Süleyman (Rüknəddin Süleyman) şaha təqdim etmək üçün Konyaya gəldiyi, lakin bu zaman şahın vəfatı səbəbindən müəllifin istəyinin baş tutmadığı da məlumdur.

Dosent Eldəniz Məmmədovun “Səlcuqlar” əsərində oxuyuruq: “II Süleyman şah öldükdən sonra hakimiyyətə gələn oğlu III Qılınç Arslanın yaşı çox az olduğundan türkmən bəyləri taxta Keyxosrovu dəvət etdilər. 1205-ci ildə Keyxosrov yenidən hakimiyyət başına keçdi” (Məmmədov, 2015: 115). Belə olan halda Məhəmməd Ravəndi əsərinin ithaf hissəsində dəyişiklik edərək kitabı yeni sultanın adına bağlamış və ona təqdim etmişdir. Hətta əsəri 1921-ci ildə Londonda geniş ön söz, şərh və izahlarla nəşr etdirən görkəmli islam alimi və filosofu Əllamə Məhəmməd İqbal bu dəyişikliklərin o qədər də dəqiqliklə yerinə yetirilmədiyinə diqqət çəkərək və söylədiklərini də əyani misallarla isbatlayaraq yazır: “...the author was compelled to change his dedication. He therefore seems to have revised the book and to have made the alterations necessary to fit it for presentation to the new Sultan. It appears however, that the revision was not very carefully done, for we still find many traces of the former dedication to Rukn-ud-din Sulaymanshah” (İqbal, 2007: XIX-XX) (“... müəllif ithafını dəyişdirməyə məcbur oldu. Göründüyü kimi, kitabı yenidən nəzərdən keçirmiş və yeni sultana təqdim etmək üçün ona uyğun dəyişikliklər etmişdir. Rüknəddin Süleyman şaha əvvəlki ithafının bir çox izlərini tapdıqımıza görə, düzəliş çox diqqətlə edilməmişdir).

Məhəmməd Ravəndi əsəri ənənəvi hissələrlə başlayır: dibaçə, peyğəmbərlərin tərifləri, İslam peyğəmbəri Həzrət Məhəmmədin və səhabələrinin mədhi. Maraqlıdır ki, alimlərin mədhiyə də yer verilmişdir. Sultanın – I Qiyasəddin Keyxosrovun ləqəb və şəcərəsinin tarixindən də ayrıca bəhs edilmişdir. Müəllif Səlcuqların tarix səhnəsinə gəlməsindən ta II Toğrulun ölümünə qədərki dövrü əhatə etsə də, dosent Eldəniz Məmmədovun yazdığına görə, “ata tərəfdən qohumu olan Səlcuq İraq sultanlarının” (Məmmədov, 2015: 18) sarayında qulluq etdiyindən və təbii ki, orada baş verən hadisələrə daha yaxından bələd olduğuna, bir çoxuna bilavasitə şahidlik etdiyinə görə İraq Səlcuqlarının tarixinə xüsusi yer ayırmışdır.

“Rahət-əs südur...”un bizim üçün maraqlı və önəmli olan bir xüsusiyyəti də tarixi olayların nəqli zamanı mətnə hadisələrlə bağlı nəzm parçalarının əlavə edilməsidir. Ravəndinin bu şeir parçalarını, atalar sözləri və zərbül-məsəlləri əsərinə daxil etməsini çox vaxt onun sultana və oxucularına öyüd vermək istəyinə bağlasalar da, nəzm hissələri əsasən təsvir olunan tarixi hadisələrlə səsleşir. Əbdülkərim Özaydın yazır ki, Ravəndi nəzm hissələrində bəzən ifrata varmış və “zaman zaman ölçüyü keçərək konu dışına çıkmış və bu yüzden tenkide uğramışdır. Kitapta bulunan 2799 beyitten sadəcə 511-i müəllifə aittir. Digərləri başta Firdevsi'nin Şâhnâme'si olmak üzere çeşitli eserlerden alınmışdır” (Özaydın). Heç təsadüfi deyildir ki, Məhəmməd Ravəndinin müraciət etdiyi bədii söz inciləri sırasında XII əsr görkəmli Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin də məsnəviləri vardır.

Elmi tarixşünaslıqda da qəbul edilmiş inkaredilməz gerçəklikdir ki, tarixi həqiqətlərin öyrənilməsinin ən etibarlı mənbələrindən biri də sözügedən dövrdə yaşayıb-yaratmış, cərəyan edən ictimai-siyasi, sosial, ədəbi-mədəni hadisələrin bilavasitə canlı iştirakçısı olmuş bədii söz

sənətkarlarının qələminə məxsus ədəbi örnəklər, xüsusilə də süjet və kompozisiya imkanlarının genişliyi ilə seçilən epik əsərlərdir. Bu baxımdan XII əsr tariximizin, xüsusilə, tarixi şəxsiyyətlərimizin öyrənilməsi üçün dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvinin poemaları qiymətli mənbələrdir. M.Ə.Rəsulzadənin də qeyd etdiyi kimi, “şairin bilavasitə mədh etdiyi sülalə, dövrlərində yaşamış olduğu Azərbaycan atabəyləridir” (Rəsulzadə, 2008: 65), yəni Səlcuq imperiyasının əsas sütunlarından olan sülalənin tarixidir.

Məlumdur ki, Nizam Gəncəvi birinci poemasını Ərzincan hakimi Fəxrəddin Bəhram şah ibn Davud Səlcuqiyyə, “Xosrov və Şirin”i Məhəmməd Cahan Pəhləvan və onun vəliəhdi Qızıl Arslana, “İskəndərnamə”ni isə Məhəmməd Cahan Pəhləvanın oğlu Əbu Bəkrə ithaf etmişdir. Klassik epik şeir ənənələrinə əsasən əsərdə məmduha xüsusi fəsillər həsr edildiyindən Nizami də adı çəkilən hökmdarların hakimiyyətindən, fəaliyyətindən bədii əsərin imkan verdiyi çərçivə daxilində, bəzən obrazlı təfəkkürün mübaligə və təşbihləri ilə reallıqdan bu və ya digər dərəcədə uzaqlaşsa da, hər halda gerçəklikləri də bədii örtüyə bürüyərək bəhs etmişdir. Və çox incə bir məqamı da xüsusi vurğulayaq ki, azərbaycanlı şair türk dövlət quruluşu sistemini təqdir etmiş və bu münasibətini də hər fürsətdə oxucusuna çatdırmağa nail ola bilmişdir. Misal olaraq, “Məxzənül-əsrar”dakı “Qarı və Sultan Səncərin hekayəsi”ndə Nizaminin türk dövləti və türk hökmdarlarının ədaləti haqqında söylədiyi fikirlərə diqqət yetirək:

گرفت بد اندی که تَرَک ان دولت

گرفت بد اندی داد از مملکت (نجوی, 1960: 112)

Türklərin dövləti ona görə ucaldı ki,

Məmləkətdə ədalət hakim oldu. (Gəncəvi, 2014: 124)

Bu kimi misalların sayını artırmaq olar və bütün bunlar bir daha təsdiq edir ki, Nizami Gəncəvinin əsərləri yüksək hikmətamiz-fəlsəfi fikirlər, ali bəşəri və humanist dəyərlərin bədii ifadəsi, insan zəkasının fəvqündə dayanan sənətkarlıq nümunəsi olmaqla yanaşı, həm də Azərbaycan tarixinin öyrənilməsi, dövlət xadimləri və dövlətçilik tariximizin araşdırılması üçün dəyərli və etibarlı mənbələrdir.

Digər tərəfdən, Nizaminin əsərlərində ümumiyyətlə, dövlət, onun idarə olunması, hakimiyyət və xalq, orduya diqqət və qayğı, xalqla ədalətlə davranmaq qaydaları və s. kimi məsələlərə dair aydın və əsaslandırılmış fikirlər də yer almışdır. Akademik Teymur Kərimlinin də qeyd etdiyi kimi, “Nizami, bir siyasi-ictimai institut kimi dövlətin rolunu çox yüksək qiymətləndirirdi və xüsusən onun başçısının şəxsi kefiyyətlərinə böyük əhəmiyyət verirdi” (Kərimli, 2002: 24).

Bu mövzuya ayrılıqda kifayət qədər tədqiqat əsəri həsr olunduğu üçün bunun üzərində dayanmağa ehtiyac hiss etmirik (Bax: Rəsulzadə M. Azərbaycan şairi Nizami. Bakı, “Çıraq” nəşriyyatı, 2008. 416 səh.; M.Mübariz. Böyük demokrat. // Nizami. Üçüncü kitab. Bakı, Azərnəşr, 1941. səh. 5-47; Kərimli T. Nizami və tarix. Bakı, Elm, 2002. 243 səh.; Məmmədov Q. Nizami Gəncəvinin ictimai və siyasi görüşləri. Bakı, Azərnəşr, 1962. 64 səh. Bədəlova T. Nizami Gəncəvinin “Sirlər xəzinəsi” poemasında dövlət, hökmdar və xalq münasibətlərinin bədii həlli. // AMEA Nizami Gəncəvi ad. Ədəbiyyat İnstitutu. Nizami Gəncəvi almanaxı. № 1. Bakı, “Zərdabi Nəşr”, 2019. Səh. 230-239 və s.). Odur ki, Məhəmməd Ravəndinin Səlcuq tarixindən bəhs edən əsər qələmə alarkən Nizami məsnəvilərinə də müraciət etməsi, fikirlərini müasiri olduğu və sözünün, sənətinin şöhrəti kifayət qədər geniş əraziyə yayılan, dövlət dairələrində ehtiramla

qarşılanan qələm sahibindən gətirdiyi bədii nümunələrlə qüvvətləndirməsi tamamilə təbii və qanunauyğun hal idi və bunu onun seçdiyi beytlərin məzmununu da bir daha sübut edir. Qısa bir haşiyə çıxaraq onu da qeyd edək ki, “Rahət əs-südur...”da XII əsr Azərbaycan ədəbiyyatının digər bir qüdrətli nümayəndəsi – Xaqani Şirvaninin də qəsidələrindən “پيغمبر سدايش و اذ بيا مدح” (“Mədhe-ənbiya və setayəşe-peyğəmbərə-səl’əm”) və “ذ يشاب و ررا ائمه غزان ك ر دن هلاك” (“Həlak kərdən Qəzzan əimmeye-Nişaburra”), “ملا ك شاه بن س نجر س لطان” (“Sultan Səncər bin Məlikşah”) fəsillərində istifadə edilmişdir.

Orta əsr yazı qaydalarına əsasən, Ravəndi hər hansı nəzm parçasını verməzdən əvvəl müəllifin adını və əsərin ünvanını qeyd etmədən, yalnız “شعر” (şeyr) sözü ilə keçid edərək münasib bildiyi parçanı daxil etmişdir. Orta əsrlər yazısında tam məqbul hesab edilən bu halın bir çox səbəbləri içərisində birini xüsusi qeyd edək ki, həmin əsərlər hələ yazıldığı dövrdə də çox məşhur idi və elm-sənət biliciləri, yəni şeirlə maraqlananlar, yazı-pozu bilənlər həmin parçaların hansı əsərlərdən götürüldüyünü çətinlik çəkmədən müəyyən edə bilirdilər. Xatırlayaq ki, Nizami Gəncəvi özü də “Xosrov və Şirin”də qədim hind abidəsi “Kəlilə və Dimnə”dəki qırx “mətləbi” təlmih üsulu ilə əsərinə “daxil edəndə” onların məzmununu açıqlamadan birbaşa hekayətdən hasil olan nəticəyə işarə etmişdi ki, bu da şairin zamanında həmin hekayələrin hər kəsə məlum olduğundan irəli gəlirdi.

Ravəndinin əsərində (nəşr variantında) verilən şeyr parçalarının kimə və hansı əsərə məxsus olduğu qeydləri isə Məhəmməd İqbalın böyük səbr və axtarış tələb edən gərgin əməyinin nəticəsidir. Deməli, Məhəmməd Ravəndi əsərlərinə müraciət etdiyi digər müəlliflər kimi, Azərbaycan şairinin də adını çəkmədən məsnəvilərindən bol-bol faydalanmışdır. “Rahət əs-südur...”un nəşri zamanı mükəmməl mətnşünas işi görən Məhəmməd İqbal “Ön söz”də məhz Nizami Gəncəvinin əsərinə dair qeydləri barədə də yazmışdır: “Lines quoted from Khusraw Shirin of Nizami are not so numerous and are happily in continuous passages which can be easily traced in this book by looking up that name in the index of books” (İqbal, 2007: XXVI) (Nizaminin “Xosrov və Şirin”indən sitat gətirilən sətirlər o qədər də çox deyidir və xoşbəxtlikdən fasiləsiz keçidlərdə verilmişdir ki, onları da indekslərdəki həmin ada müraciət edərək kitabda asanlıqla tapmaq olar). Deməli, tərtibçi kitabdakı bütün şeirlərin hansı əsərdən götürüldüyünü dəqiqləşdirərək ətkdəki qeydlərdə vermiş, yeri gələndə izahlar da yazmış, əlavə olaraq sonda verilən adlar göstəricisində də lazımı məlumatları qeyd etmişdir.

“Rahət əs-südur...”un çox diqqətlə incələnməsi nəticəsində məlum oldu ki, müəllif burada bir dəfə Nizami Gəncəvinin “İskəndərnamə” əsərinin adını çəkmiş, beş dəfə “Leyli və Məcnun”dan, iyirmi beş dəfə isə “Xosrov və Şirin”dən ayrı-ayrı parçaları əsərinə daxil etmişdir.

Maraqlıdır ki, Ravəndi “İskəndərnamə”ni “Şahnamə” ilə birlikdə, həm də Səlcuq dövlətinin tarixinin olduqca geniş, zəngin və kitablara sığmayacaq qədər əhvalat və olaylarla dolu olmasını göstərmək üçün müqayisə “etalonu” kimi xatırlayır:

پيش اسد ك ندرنامه و نامه شاه ده شوز نو شد ته اگ ر مملكت آن عجايب بهاي و دولت آن تاريخ و...” (راوندی, 2007: 44).

“Və o dövlətin tarixi və o məmləkətin qəribəlikləri, əgər yazılırsa, qızılquş, ovçuluq, müharibə, məclislər, ölkələrin fəthi, düşmənlərin məğlubiyyəti və dostların səxavəti ilə dolu on “Şahnamə” və “İskəndərnamə” olar”.

“Rahət əs-südur...”da müxtəlif yerlərdə (راوندی, 2007: 234, 255, 390, 395, 464) “Leyli və Məcnun”dan gətirilən beş parçanın hamısı “شروان شاه نام به ک تاب خ تم” (“Şirvanşahın adına kitabın bağlanması”) hissəsindəndir. Bu da təsadüfi deyildir. Çünki məlumdur ki, Nizami burada dövlətin əbədiyyəti üçün görülməsi zəruri olan işlərdən, hökmdarın fərdi keyfiyyətlərindən – dövlət işlərində tənbelliyə yol verməmək, hər bir işdə tədbirli olmaq, sözündə möhkəm olmaq, ölkənin rifahı üçün ədalətlə çalışmaq və s. kimi mətləblərdən bəhs etmişdir və Məhəmməd Ravəndi də hər dəfə 2-4 beyt gətirməklə şairin öyüd-nəsihət dolu fikirlərindən faydalanmışdır. Məsələn:

تست دولت صلاح کاری که

سدست عنان مکن آن چس تن در (راوندی, 2007: 234)

Bir iş ki, sənin dövlətinin xeyrinədir

Onu axtarmaqda astagəllik etmə. (Gəncəvi, 2017: 352)

Yeri gəlmişkən, bir məqamı diqqətə çatdırmaq istərdik ki, “Rahət əs-südur...”da gətirilən hissələrlə “Leyli və Məcnun”un bir neçə nəşr və tərcümə variantları arasında müqayisələr apararkən müxtəlif şəkildə nüsxə fərqlərini müşahidə etdik və zənnimizcə, Nizamiyə zaman baxımından daha yaxın mənbə kimi şairin əsərlərinin elmi-tənqidi mətnlərinin yenidən işlənməsi zamanı Ravəndinin əsərindən də istifadə etmək olar.

Təbii ki, mövzu və tədqiqat obyektini baxımından Məhəmməd Ravəndinin Nizami yaradıcılığına ən çox müraciəti məhz “Xosrov və Şirin”lə bağlıdır. Nizami Gəncəvinin “Xosrov və Şirin” dastanında türk sultanları və Azərbaycan Atabəyləri ilə bağlı məqamlara dair müstəqil araşdırmaların (Rəsulzadə M. Azərbaycan şairi Nizami. Bakı, “Çıraq” nəşriyyatı, 2008. 416 səh.; Yusifli X. “Elmi və bədii fikrin üfüqləri fəvqündə”. // Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin. Farscadan tərcümə X.Yusiflinindir. Bakı, “Adiloğlu”, 2011. Səh. 5-17; Бадалова Т. Азербайджанские Атабеки в произведении Низами Гяджеви. // Научные исследования в сфере гуманитарных наук: открытия XXI века. Материалы Международной научно-практической конференции. Пятигорский Государственный Университет. 18-19 мая 2017 г. Стр. 10-19 və s.) olduğunu nəzərə alaraq bu məsələ üzərində xüsusi dayanmadan Ravəndinin “Xosrov və Şirin”dən götürdüyü parçaların təhlilinə keçməyin daha məqsədəuyğun olduğunu güman edirik.

Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, Ravəndi əsərinin ayrı-ayrı fəsillərində Nizami Gəncəvinin “Xosrov və Şirin” məsnəvisindən iyirmi beş dəfə müxtəlif həcmdə parçalar gətirmişdir. Müəllifin verdiyi sitatları incələyərkən məlum olur ki, tarixçi təkcə bilavasitə Səlcuq sultanları və Azərbaycan Atabəyləri ilə bağlı fəsillərdən deyil, həm də dastanın ümumi süjet xəttindən münasib gördüyü parçalarla tarixi mövzudakı kitabını zینətləndirmişdir. Ravəndinin “Xosrov və Şirin”ə müraciəti haqqında ümumi təsəvvür yaratmaq üçün bu parçaların bəzilərinin işlənmə məqamları və yerinə də nəzər salmaq maraqlıdır. Əvvəlcə onu deyək ki, bu sitatlar bəzən bir beyti, bəzən isə bütöv bir fəslə əhatə edir və bütün hallarda müəllifin fikrini tamamlayır. Məsələn, elə götürək “Xosrov və Şirin”dən gətirilən ilk sitatı. “ان صاف ستایش و عدل ذکر و ال صدور راحة ک تاب اب تداى” (“Rahət əs-südur” kitabının başlanğıcı və ədaləti xatırlamaq və insafı tərifləmək) fəslində müəllif məhz “را خسرو هومز ک ردن سیاست” (“Hörmüzün Xösrovu cəzalandırması”) parçasını bütövlüklə (hətta əvvəlki və sonrakı fəsillərdən də əlavə etməklə - 57 beyt) verir. Nəzmə keçməzdən əvvəl isə zalımların zülmü və onun qorxulu nəticələrindən də bəhs edir, Hörmüzü nümunə göstərir: “... در عدل جاهلیت در... بدت و سخت مجرمان هه از ظالمان عذاب ق یامت روز که که ردن ن باید ذ ظلم گ فت اول خ بر پ روی ز خویش پ سر با هومز شاه چ ناندک ب دی ذند آن عاقبت وخامت و اندن گزی ذه ب ر ظلم و اندورزی ذه (راوندی) ”ب نمود مکافات خواب در نو شروان ن یایش ب و د خ ش نمود ب حق پ سر چون و ف رمود، خطاب چه

2007: 81). (İlk xəbərdə dedi: zülm etmək lazım deyil ki, qiyamət günü zalımların əzabı bütün günahkarlardan daha kəskin olacaq... Cahiliyyətdə ədalət işlətdilər və zülmü seçmədilər və onun sonunun ağırlığını gördülər. Beləliklə, Şah Hörmüz oğlu Pərvizə belə xitab etdi. Və elə ki, oğlan haqlı olaraq məmnun oldu, yuxusunda Nuşirəvanın duası ilə mükafatlandırıldı).

“Rahət əs-südur...”da Nizami məsnəvisindəki "ای لدک ز ب ن محمّد آت ا ب ک مدح در" ("Atabəy Məhəmməd bin Eldəgizin mədhi"), "ب اند و مهین پیش خسرو رسیدن ک ی فیت" ("Xosrovun Məhin Banunun qarşısına çatması əhvalatı"), "شاد پیرین نزد خسرو حال از شاپور ک ردن حکایت" ("Şapurun Şirinin yanında Xosrovun halını nəql etməsi"), "خویش عمه ب جای شد پیرین نشد تن ب پادشاهی" ("Şirinin bibisinin yerinə padşahlıq taxtında oturması"), "وی داد و پ روی ز خسرو پادشاهی صفت" ("Xosrovun Bəhramla döyüşü") və s. fəsillərdən də parçalar verilmişdir və görüldüyü kimi, bunlar əsərin ən müxtəlif hissələrini əhatə edir.

Ravəndinin Nizami Gəncəvinin “Məxzənül-əsrar” məsnəvisindən əsərinə beytlər daxil etməsi məsələsi üzərində isə bir qədər ətraflı dayanmağa və dəqiqləşdirmələrə ehtiyac vardır. Əslində, “Rahət əs-südur...”a doğru yolumuz professor Xəlil Hüseynovun “Nizaminin “Sirlər xəzinəsi” monoqrafiyasındakı kiçik bir qeyddən başladı. Məsnəvinin tədqiq tarixindən bəhs edən alim əmək qeydində yazır: “İbn Bibidən əvvəl Hindistan təzkirəçisi Məhəmməd Ovfinin “Lübab-ül-əlbab”ında “Sirlər xəzinəsi”nin yalnız adı çəkilir. M.Ravəndinin “Rahət əs-südur və ayət əs-sürur”unda isə poemadan bir neçə beyt verilmişdir” (Hüseynov, 1983: 7) və istinad olaraq da əsərin 1921-ci ildə Məhəmməd İqbal tərəfindən Londonda nəşr edilmiş nüsxəsinin 253-cü səhifəsi göstərilmişdir. Məhəmməd Ravəndinin əsərinin çox səbr və diqqətlə araşdırılması nəticəsində aşkar oldu ki, Nizami Gəncəvinin və “Məxzənül-əsrar”ın adı kitabda bircə dəfə, kitabın təkrar Tehran nəşrinin 217-ci səhifəsində, əmək qeydində çəkilmişdir. Məlum olduğu kimi, həmin qeydlər də kitabın müəllifi Məhəmməd Ravəndiyə deyil, tərtibçisi Məhəmməd İqbala aiddir. Elə həmin cümlədə “Müxtəsər Səlcuqnamə”nin 1902-ci ildəki nəşrinə aid qeyd də dediklərimizi bir daha təsdiq edir. Bundan başqa, “ملک شاه محمّد بن طغرل سلطان” (“Sultan Toğrul bin Məhəmməd Məlikşah”) adlanan həmin fəsildə haqqında bəhs etdiyimiz əmək qeydinə ən yaxın səhifələrdə (səh. 215 və 216-da) bircə yerdə altı beytdən ibarət “مادد ب خواهد” (“Qalacaq”) rədifli şeir verilmişdir ki, “ست، زده خاندان / مادد ب خواهد خاندان این قیامت کاه ب سیر تو ب خاندان” (Sənin xanədanın (dövlətin) çox xanədanıdır canlıdır (qüvvətlidir), Odur ki, qiyamətədək bu xanədan qalacaq) məqtə beyti ilə bitən həmin şeir parçasının müəllifi haqqında heç bir qeyd olmadığından onun Məhəmməd Ravəndinin özünə aid olduğunu ehtimal etmək olar. Çünki yuxarıda da qeyd olunduğu kimi, müəllif əsərdə öz şeirlərindən də istifadə etmişdir.

Nizami Gəncəvi və “Məxzənül-əsrar”a dair qeydə gəldikdə isə, Məhəmməd Ravəndi, Məlik Fəxrəddin Bəhram şahdan bəhs etdiyi yerdə tərtibçi Məhəmməd İqbal qeyd etdiyi indeksə uyğun olaraq ətkdə Nizami Gəncəvinin “Məxzənül-əsrar” məsnəvisinin məhz həmin bu Bəhram şaha ithaf edilməsi və şairə mükafatların göndərilməsinə dair “Müxtəsər Səlcuqnamə”dən (Hostman nəşri, 1902, səh. 21-22) götürdüyü məlumatı əlavə edir.

Beləliklə, Məhəmməd Ravəndi yazır: “امیر س پاری جان تا داماد خواهی نیک و ی گناگی ...” (2) غازی ب پرامشاه الامرا ملک الاسلام ناصر فخرالدین مقبل مظفر مویّد عادل عالم ک ب پیر اسد فه سلار (2007: 217, راوندی). (Can qurban etmək dərəcəsinə bənzərsiz və xoş niyyətli damad əmir, aləmin böyüyü, qoşun başçısı, ədalətli, qalib, müzəffər, xoş iqbal Fəxrəddin nasirül-islam (İslamın fatehi) məlikül-aləmrə (aləmin hökmdarı) Bəhramşah Qazi2 abxaz döyüşündə aydın oldu ki, canını fəda etdi və sədaqətli bəndə (təbəə) kimi döyüşdü).

Gördüyümüz kimi, tərtibçi (غازی) “qazi” sözünü (۲) “2” indeksi ilə işarələmişdir. Ətəkdə isə izah vermişdir: “سلايمان شاه الدين ركن و ك يخسرو الدين غياث روزگار در بهرامشاه فخرالدين ملك به اورف ت اب خاز به غزو او هراه ۵۹۹ سده حدود در و به ود سلايمان شاه داماد وى است، به وده ارزجان صاحب ص ۱۹۰۲ سده هوت سباط به) سلاجوق نامه مخ تصر در گشت، اسير دشمن به دست خويش دشمن از فوجى در و به ودمرحمت فرط و همت علو و نيكو سيرت صاحب بهرامشاه فخرالدين ملك كه است مسطور (۲۱-۲۲) او به نام گنج نه نظامى را الا سرار مخزن ك تاب و به و دخر سندن گى ك مال در ارزجان مملكت او به شاهى ايام (۲۰۰۷: ۲۱۷، راوندى) ” فرمود جايزه رهوار سراسر به نچ و دي نار هزار به نچ فرستاد به خدمتش و ك رد (Məlik Fəxrəddin Bəhram şah Qiyasəddin Keyqubadın və Süleyman şah Rükəninin dövründə Ərzincanın sahibi idi. O, Süleyman şahın kürəkəni idi və 599-cu ildə onunla Abxaziyaya getdi və fədakarlığı üzündən düşmənin əlinə əsir düşdü. “Müxtəsər Səlcuqnamə”də (1902-ci il, Hostman nəşri, səh. 21-22) yazılmışdır ki, Məlik Fəxrəddin Bəhram şah xoş xasiyyət, himmət sahibi (alicanab) və həddindən artıq mərhəmətli idi və onun padşahlığı dövründə Ərzincan kamalla firavan idi və Nizami Gəncəvinin “Məxzənül-əsrar” kitabı onun adına yazılmışdır və bu xidmət müqabilində şairə beş min dinar və beş baş qatır mükafat göndərməyi əmr etmişdi).

Çox güman ki, tədqiqatçılar Məhəmməd İqbalın qeydləri ilə Məhəmməd Ravəndinin öz mətninə daxil olan hissələri qarışıq saldıqlarından “Məxzənül-əsrar” haqqında ilk bilgi verən tarixi mənbələr sırasında XIII əsr abidəsi “Rahət əs-südur...”un da adını qeyd etmişlər.

Beləliklə, XIII əsr tarixçisi Məhəmməd Ravəndi Səlcuq imperiyasının tarixindən bəhs edən məşhur “Rahət əs-südur...” salnaməsində bədii parçalarından istifadə etdiyi sənətkarların, o cümlədən də Nizami Gəncəvinin adını çəkməsə də, fikirlərinin təsir gücünü artırmaq üçün Şərqi digər məşhur ədəbi, tarixi şəxsiyyətləri – Əbülqasim Firdovsi, Xacə Nizamülmülk və başqaları ilə yanaşı, XII əsr Azərbaycan şairinin də tarixi, elmi və fəlsəfi-didaktik fikirlərlə zəngin olan əsərlərindən - “Leyli və Məcnun”, daha çox “Xosrov və Şirin” məsnəvilərindən faydalanmış, “İskəndərnamə”nin yalnız adını qeyd etməklə kifayətlənmiş, “Məxzənül-əsrar” və “Həft peykər”ə isə müraciət etməmişdir.

Ədəbiyyat:

1. Osman Turan. Selçuklular tarihi və Türk – İslam medeniyeti. İkinci baskı. İstanbul, Turan Neşriyat Yurdu, 1969. 492 səh.
Bünyadov Ziya. Azərbaycan Atabəyləri dövləti (1136-1225-ci illər). Bakı: “Şərqi-Qərb”, 2007. 312 səh.
Abdülkerim Özaydın. Rəvəndi, Muhammed b. Ali. // İslam Ansiklopedisi. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ravendi>-muhammed-b-ali Məmmədov Eldəniz. Səlcuqlar. Dərs vəsaiti. Bakı: Mütərcim, 2015. 204 səh. <http://web2.anl.az:81/read/page.php?zoom=0&bibid=447812&pno=3>
2. Muhammad İqbal. Preface. // The Rahat-us-sudur wa ayat-us-surur being a history of the Saljuqs by Muhammad ibn Ali ibn Sulayman ar-Rawandi. Edited with notes, glossary and indices by Muhammad İqbal. Tehtan, 2007. P. IX-XLII.
3. Rəsulzadə Məhəmməd Əmin. Azərbaycan şairi Nizami. Bakı, “Çıraq” nəşriyyatı, 2008. 416 səh.
علی اوغلی علی عبدالکریم واه تمام به سعی ان تقادی و علمی م تن الا سرار مخزن گنجوی نظامی ۱۹۶۰. آذربایجان جمہوری علوم فرہنگستان نشریات. ب. زاد ہ
Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi. Filoloji tərcümə prof. Rüstəm Əliyevindir. Bakı, Qanun Nəşriyyatı, 2014.
Kərimli Teymur. Nizami və tarix. Bakı, “Elm”, 2002. 243 səh.

Nizami Gəncəvi - 880

و سعی به 4 . سلجوق آل تاریخ در :ال سرور آیت و ال صدور راحت .راوندی سلیمان بن علی محمد
۱۳۸۵ اساطیر، تهران، افبال محمدت صحیح

Nizami Gəncəvi. Leyli və Məcnun. Filoloji tərcümə Mübariz Əlizadəninidir. Bakı, "Qanun nəşriyyatı", 2017, 384 səh.

Hüseynov Xəlil. Nizaminin "Sirlər xəzinəsi". Bakı, "Elm" nəşriyyatı, 1983. 132 səh.